रामगीता व्याख्या ॥ महीधर आचार्य कृत
सोमवार, एकादशी, वैशाख कृष्ण पक्ष,
मलमास, १७१५ शाका, १८ पृ० त्रिलिपित
खंडित तथा कीटभक्षित ॥
१५ पत्रक ॥ १२ पं० प्र० पृ० ल० भ०

ह० ल०

ACCESSION NO. 200

AUTHOR. MAHIDHARA.

TITLE. RANAGITA VYAKHYA.

॥ ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ गणेशं कमलानाथं प्रणम्य तत्प्रसादतः [illegible]
रामगीताया व्याख्यानं बालबुद्ध्यै ॥ १ ॥ अध्यात्मे येन ब्रह्मविद्यां जिज्ञापयितुं व-
ल्मीकिः कथाप्रसंगमाह ॥ ततो जगतां कल्याणस्यापि मंगलरूपे ॥ ॥ ॥

ततो जगन्मंगलमंगलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमां चचार पूर्वाचरि-
तं रघूत्तमो राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥ सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना रामः
कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ॥ राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह [illegible]

ण आत्मना उत्तमां रामायणकीर्तिं रावणादिवधेन स्वयशो विधाय राजर्षिवर्यै-
रुत्तमनृपैः ककुत्स्थादिभिः सेवितं पूर्वाचरितं धर्मं चचार सेवितवान् ॥ १ ॥
सौमित्रेर्लक्ष्मणेनेति ॥ लक्ष्मणेनोदारबुद्धिना पृष्टो रामः शुभाः पुरातनीः क-
था प्राह ॥ पुनः राघवः प्रमत्तस्य नृगस्य स्वावधानं [illegible] तां विप्रयोनेर्दत्तो [illegible]

आरोपितसंयोगैर्यत्ते पदांबुजं प्राप्ताः संगाः ॥ भक्तास्तैः सह संयोगो येन यथा तत्तु कर्म
ऊर्ध्व संगतामित्यर्थः ४ ॥ अहमिति ॥ हे प्रभो योगिभिर्ध्येयं भवापवर्गसंमत्यर्थं
तकं तव पदां ॥ बुजमहं प्रपन्नोस्मि अतो यथा येन प्रकारेण त्वं जनमानसं तापा
ना ज्ञानमेवापारवारिधिः सविद्या उवं समुद्रं यथा तरिष्यामि तथा ममा

अहं प्रपन्नोस्मि पदांबुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगभावितं ॥ यथांजसाज्ञानमपा
रवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथानुशाधि मां ॥ ५ ॥ श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोखिलं तदा

प५ प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ॥ विज्ञानमज्ञानतमोपशांतये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालक

णः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति ॥ अथानंतरं, सर्वं यथाखिलं समग्रं सौमित्रवचः श्रुत्वा
प्रपन्नार्तिपीडाहर्ता प्रसन्नबुद्धिः रामो ज्ञानतमोपशांतये निखिलांधकारनाशा
य श्रुतिप्रपन्नं वेदोक्तं राज्ञां भूषणं विज्ञानं प्राह ब्रह्मविद्यायाः पूर्वं नृपैश्च स्थित
त्वात् ज्ञानस्य नृपभूषणत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

[illegible] २८

[illegible]माह ॥ श्रीराम उवाच ॥ आदाविति प्रथमं स्ववर्णाश्रमवर्णिताः व
[illegible]ता क्रियाः कृत्वा निकामकर्मानुष्ठानेनासादितं प्राप्तं शुद्धमानसं यस्य
ः तत्सर्वं समाप्य क्रियातो निवृत्तोपात्तसाधनेन गृहीतवैराग्यः सन् प्राप्तमल
ये ज्ञानाय सद्गुरुं समाश्रयेत ॥ ७ ॥ क्रियाइति क्रियायज्ञादिका शरीरोत्पत्ति

॥ श्रीराम उवाच ॥ आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिता क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥ क्रिया शरीरोद्भ
वहेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः ॥ धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते [illegible]

[illegible] यतः सुरागिणो रागद्वेषयुक्तस्य प्रियाप्रियौ भवतः ॥ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ ते
तत्र धर्मेतरौ पुण्यपापे ततः पुनः शरीरं पुनः क्रिया भवति ॥ एवं भवः संसारः चक्र
वत् पतति प्राप्यते च चक्रवत् संसारः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अज्ञानमिति ॥ हि यस्मात् तद्
[illegible]मेवास्य [illegible] मूलकारणं अज्ञानं तद्विधौ [illegible] ज्ञानविधौ तत्

तं तस्मात्त्यागो विधीयते ॥ तत्तन्नाशविधौ विद्यैव पटीयसी तदुपरि समर्थात्तु कर्म
तं कर्मजन्यं फलं सविरोधं विरोधसहितं ईरितं कथितं ॥ विद्याकर्मणो विरोध इत्यर्थः
॥ ४ ॥ नाज्ञानेति ततः कर्मणः सकाशात् अज्ञानहानं त्र विद्यानाशो न भवेत् ॥ राग
या रागद्वेषनाशोपि न भवेत् ॥ किंतु सदोषसहितं कर्मैव उद्भवेत् उत्पद्यते ॥ तत
श्च कर्मणः सकाशात् संसृतिः ॥ संसारः प्रवारितानि वारयितुं शक्याः ॥ तस्मा

दज्ञानमेवास्य संसृतिमूलकारणं तद्ज्ञानमेवात्र विद्यैव विधीयते ॥ विद्यैव तन्नाशविधौ पटी
यसी तत्कर्म तज्जन्यं सविरोधमीरितं ॥ ४ ॥ नाज्ञानहानिं न च रागसंक्षयो भवेत् ततः क
र्म सदोषमुद्भवेत् ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता तस्माद्बुधो ज्ञानविचारवान् भवेत् ॥ १०

स्य कर्म परित्यज्य बुधो विवेकी ज्ञानविचारवान् भवेत् ज्ञानं विचारयेत् ॥ १० ॥ नन्वपि
तत्क्रिया कर्म वेदमूर्धैव न चोदिता कथिता यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिना ॥ पुरुषा
र्थस्य मोक्षस्य साधनं विद्या यथा वेदमूर्धैव चोदिता तथा ॥ कर्मापि पीतिकिमर्थं नियतस्तभा
वः ॥ सत्यं प्राणिनुत्ते देहिनः कर्तव्यतां प्रचोदिता कर्मांतरेष ततः पुनः सा त्रिया विद्यासह

त्वमुपैति ॥ निष्कामकर्मणोऽन्तःकरणशुद्धद्वारा विद्योत्पत्तौ हेतुरिति वेदेनोक्ता ॥ ११ ॥ कर्मणै
कर्माकृतौ वा ऽन्तःकरणे शुध्यतीर्वेदो [illegible] तस्मात् कर्माकरणे दोषश्रवणा
त्प्रत्यवायश्रवणेन मोक्षाभिधस्तमस्मा नित्यं कर्म शुध्यति स्मृतिभ्यां उक्तं कार्यमेव ॥ विद्याऽप्या
दीः ॥ स्वतंत्रा कर्मनिरपेक्षिणी सती ध्रुवकार्यकारिणी च नित्यं कार्यं ब्रह्मतानलक्षणं
मैवर्तिततुनैव तस्मान्निःकामकर्मणोऽन्तःकरणशुद्ध्यमात्र विद्यासाधनीया नत्र

तत्र क्रियावेदप्रत्वेन चोदिता तथैव विद्या पुरुषार्थ्यैर्थसाधनं ॥ कर्तव्यता स्थाणुवत् तौ
प्रचोदिता विद्यासहायत्वमुपैति साधनं ॥ कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ तस्मात्स
दा कार्यमिदं मुमुक्षुणा ॥ ननु स्वतंत्रा ध्रुवकार्यकारिणी विद्या न किंचिन्मात्र तस्मात्पुनरपेक्षते ॥ १२ ॥

सदाचारं प्राणपतिचिन्तानसाचित्तमुक्षुर्विषयस्थतेन वृत्तवि दापि किं कर्मणापेक्षते
प्रपितृमुखे दत्त एव ॥ १२ ॥ नमत्स्वेति न सत्यं कार्यफलं स्वर्गादिकं यस्य तादृशोऽप्रप
ध्वंसोऽप्यगोपहते ॥ अज्ञानकामकादीन प्रकाशते प्रकाशातिज्ञानं प्रत साधनं उत्पादयति
विद्यादखेदेव विधतः ॥ प्रकाशते कर्मभिरेवमनूक्तेऽपेवि विशिष्यते ॥ न कर्मत्यागात् तस्मात त
कार्य ॥ १३ ॥ केचिदिति ॥ केचिद् विरोधं वादिनः इति वंदिति ॥ यतः देहाभिमाना क्रियाकर्म

॥ ३ ॥

प्रवर्तते ॥ गताहंकृत नागताहंकृति ब्रर्थस्य सत्ता तां हं कृति न स्तम

श्रि॰ तदेतत्समानस्य विद्यापूर्वकर्मणैव सिद्धत्वीति ॥ तस्मात्कार्मत्वमाविधेह वाच्यं यत्र तत्र दुः ए

मज्ञत्वं विरोधकारणात् ॥ द्वैतो कर्म विनांत शून्य रण ज्ञाभावादिति वः ॥ १४ ॥ किंच

शृ॰ द्वैपंति ॥ विद्वंद्वपविज्ञान मनुभवः ॥ विरोचनं देवी पूर्व लदं चितानुभवयतो त्मा लनर्थं

रात्मविवधणीयं विद्यासाचरमा ग्रं तिमाफल ॥ भूत विभाण्यति उच्यते विद्य[illegible]

नसत्यकार्यो सिसिपदरधारः ॥ पूर्वं प्रकाशते यावत् पिकारकादिकान ॥ तथैव विद्या(

चितः प्रकाशते विशिष्यते कर्म भिरेव[illegible] ॥ १३ ॥ केचिदवंतीति वितर्कवादिन[illegible]

दत्रुरुष्टं सि विरोधकारणात् ॥ देहाभिमानादिनिवर्तते क्रिया विद्यागताहं कृत्वः

सिद्धति ॥ १४ ॥ विज्ञाद्व विज्ञानविरोचनां चिता विद्यात्मन[illegible] मेति भण्यते ॥ उद्वैतका

रविलकारकादभिर्निहंति विद्या रविलकारकादिकं ॥ १५ ॥

तिशेष ॥ तत्कर्म सर्वकारकादिभिः सहोदेतिकर्म. कर्मादिभिः सहोत्पद्यते विद्या

सविलकारकादिकं ॥ सर्वकारकस्य वस्तुपरो धेदं करोति ॥ १५ ॥ तस्मादिति ॥ त

स्मात्सुधीरशेषतः सर्वकार्यकर्म त्यजेत् ॥ अंतःकरणप्रक्रोसत्यामित्यर्थः ॥ ६

नुसंध पैदी ॥ निःकामः आत ॥ विद्याकर्मणोः समुच्चयो न भवेत् ॥ जातात्मा विद्यायां तस्मा
नैक ॥ ...आत्मज्ञानपरो भवेत् ॥ तथा निवृत्ताः सर्वेन्द्रियवृत्तगोचराः ॥
दि॰ अपायस्थे ऽभवेत इंद्रियाणि निर्जित्यात्मानमनुसंदधीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यावदि
तितदेवविधृतिविशद्धाति ॥ मायया कृतात्मा वत् शरीरादिषु आत्मानमस्मिन् वैदिकर्म
वेनैः ॥ तावद्विधिविधवादकर्मणां वेदोक्तकर्मणां विधेयरेव अवश्यं कर्तव्यं इत्यर्थः ॥

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत् ॥ आत्मानुसंधान
परायणः सदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तगोचरः ॥ २६ ॥ यावच्छरीरादिषु माययात्मधीस्ता
वद्विधिर्वैदिककर्मणां ॥ नेति नेति वाक्यैरखिलं निषिध्य तत् ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः ४ ॥

अथ परमात्मानं ब्रह्म ज्ञात्वा प्राप्तत्वेन विदित्वा ॥ नेति नेति वाक्यैर्नेह नानास्ति किंचिन्नेति
श्रुतिवाक्यैरखिलं सर्वं निषिध्य तिरस्कृत्य क्रिया वेदोक्ता त्यजेत् ॥ सिद्धस्य साध्य
न्यानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ यदेति ॥ यदा परमात्मनोर्ब्रह्मजीवयोर्भेदस्य भेदकं
ज्ञापकं विज्ञानं ॥ विशिष्टज्ञानं भास्वरं प्रकाशकं आत्मनि चित्ते अवभाति ॥ प्रकाश
क

तेनैवात्मनः संसृतेः ॥ कारणमज्ञानं सकार्यकं सव्यापारं मायाशब्दवाच्यं ब्रह्ममात्र
त्रे विलीयते नश्यति ॥ १८ ॥ प्रकृतमिति कार्यस्य संसारलक्षणस्य कारणीकरणेन ॥ प्रप
साऽत्र विद्या प्रकृति प्रमाणैर्भूत्वा कैर्नाशिता सती कथं भविष्यति ॥ तीतन भविष्यत्येव
तस्मादमलाद्वितीयात्मास्मात्तन्निर्मलं पदद्वितीयं ब्रह्मतत्त्मा ज्ञिज्ञानमात्रात्तद्विशे
षेण ज्ञानात् ॥ अविद्या न पुनर्भविष्यत्येव ॥ १९ ॥ यदेति ॥ अस्य जंतोर्यदा परमात्मविद्यायात्मा

भेद

यदा परात्मात्मविभेदकं विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरं ॥ तदैव माया प्रविलीयतेऽञ्जसा
सकारकं कारणमात्मसंसृतेः ॥ १८ ॥ प्रकृतप्रमाणैरपि नाशितान्यविद्या सा कथं भविष्यति
पि कार्यकारिणी ॥ विज्ञानमात्रादमलादद्वितीयात्तस्मादविद्या न पुनर्भविष्यते ॥ १९

तथा पुनर्न प्रसूयते ॥ नोत्पद्यत एवं ततो हमस्मीति मतिः ॥ कथं भवेन्नभवेदेवत
स्मात्त्वतेजो ब्रह्मविद्याविमोक्षापेक्षिमपि निपिद्दे तेक स्यात सैव विभाति ॥ अविद्या
तु नाम स्य वेत्यर्थः ॥ २० ॥ सा उति ॥ सा प्रसिद्धा तित्तिरीयप्रकृतिः सादरं यथा तथा प्रशास्ता
ऽखिलकर्मणां ॥ प्रशस्तानि यान्यखिलानि कर्माणि नित्यानैमित्तिकानि तेषां न्यासं

तागमेवाहु ॥ वाजसनेयश्रुतयजुर्वेदोपनिषद्येतावत् इदमेवाह ॥ किंपत विमोक्षा
पत्तस्मैवक्ष्यध्यानं ॥ न कर्मणा न प्रजया न धनेन न तत्यागेन ज्ञानेन तेनैके अमृत
त्वमानशुरिति श्रुते ॥ २१ ॥ विद्येति ॥ नपाकृत्वविद्यासमस्तेन दर्शितः ॥ कर्मणापि श्रुति
रंतरवकरणश्रुद्धतारा विद्यएंपीति ॥ सदृष्टांतः कृतो विद्यासहदृष्टांतः समस्त्रुत्यो
नोदाहृतो न कथितः ॥ तत्र हेतुः फलैः पृथक्कात फलभेदात क्रतु फलं स्वर्गः ॥ विद्या

यदा स्वनशानपुनः पुनस्य पते कर्ता हमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥ तस्मात्स्वतं ज्ञानविम
प्यपेक्षते विद्याविमोक्षापवभात केवला ॥ २० ॥ ज्ञातैतिरीयश्रुतिरा उक्षादत्कृता
संप्रप्राक्षापिलकर्मणां स्फुटं ॥ एतावदित्याह च वाजिश्रुति ज्ञानं च मोक्षाय न कर्म
साधनं ॥ २१ ॥ विद्यासमस्तनन तु दर्शितं नपाकृत्वनदृष्टांत तदुदाहृतास्समाः ॥ फलैः प
थक्कात वकुकारकैः संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययः ॥ २२ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ म

फलंपृथक्त्वमिति फलभेदात किंवकुकारकैः ॥ संसाध्यते अतो विपर्ययो ॥ ज्ञानं तत्र का
रकोपेक्षाभवात् ॥ २२ ॥ सदृति ॥ अतः मितिः अनात्मनि देहे अहंधीरहंबुद्धिर्यस्य सप्र
त्यवाच्याः ॥ प्रमितिश्रुतस्येत्यर्थः ॥ सप्रत्यवायकत्वदर्शनैः न भवति ॥ विधानतो

वेदोक्तविधानेन कर्मविधिप्रकाशितं । कर्मकांडरूपमज्ञानं बुधैस्तस्मात्पाज्ञ्यमेव
कीदृशैर्बुधैः प्रविक्रियात्मभिः प्रविक्रूयो । विक्रयारहितप्रत्यात्ममनोपदेशांतेप्रवि
क्रियात्मनस्तैः श्रद्धचितैरित्य ॥ २३ ॥ प्रध्यान्वतिइति । प्रथमजीवयोरैक्यात्म्यविज्ञा
पमेरुरिवाप्रकंपतः कंपरहितः स्थिरः सन्नस्तरवीभवेत । ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानान्तरवी
स्यात् किंभूयः श्रद्धान्वतः । तथा गुरोः प्रसादात्तत्त्वमसीतिमहावाक्यतसंदर्शज्ञानात

सप्रत्यवायोप्यहमित्यनात्मधीर्यस्यप्रसिद्धेन तत्तत्वदर्शनः ॥ तस्माद्बुधैस्तज्ज्ञप
मविक्रयात्मभिर्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितं ॥ २२ ॥ श्रद्धान्वितः तत्त्वमसीतिवाक्य
तो गुरोः प्रसादादपश्रद्धमात्मनः ॥ विज्ञाय चैक्यात्म्य [illegible] आत्मजीवयोः स्थिरीभवेन्मे
रुरिवाप्रकंपनः ॥ २४ ॥ प्राक्पदार्थावगतिं विकारएं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथात योरवेत ॥ २५ ॥ ॥ तं

पु त्वैमसीतिमहावाक्यात्तत्संदर्शज्ञानापूर्वप्रत्यानसः ॥ निर्मलांतःकरणः गुरूपवाक्य मा
उपदिष्टमहावाक्य पदार्थज्ञानपूर्वात तत्करणे जीवब्रह्मात्मैक्यज्ञानाकर्ताभवती
र्थः ॥ २४ ॥ प्रदावितिः ॥ वाक्यार्थस्यतत्त्वमसीतिवाक्यार्थस्यविज्ञानविधौज्ञानप्रकारे

विधानतो विधकाद्यादौ पदद्वयपदार्थावगतिः कारणं । पश्चात्तां तत्त्वमसीति त्रि
पाणां पदानां मर्थज्ञानमेव वाक्यार्थज्ञाने कारणं वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञा
नाधीनत्वादिति भावः । अतः पदद्वयार्थं निरूपयति । तत्पदार्थः परमात्मा जीवकौ
त्वंपदस्यार्थः । परमात्मा तत्पदस्यार्थो जीवः प्रत्ययोस्त्वंपदार्थो यो जीवात्मजी
वकौ परमात्मनोरैकात्म्यात्तत्पदस्यार्थो एकत्वमसीति पदस्यार्थ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रत्यक्परोक्षताद्यविरोधमात्मनोर्विहाय संगृह्य ततोस्य दात्मतां । संशोधितां लक्ष
णया च लक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् ॥ २६ ॥

एवं पदार्थद्वयं ज्ञात्वा वाक्यार्थमाह । प्रत्यगिति । ततः शब्दः परोक्षवाची त्वंशब्दः प्रत्यक्
वाची । तयोरात्मनोः जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्परोक्षः सर्वज्ञत्वपंतत्वादि विरोधं विहाय
यथेत्ताविदात्मतां चैतन्यरूपतां एकमेव संगृह्य लक्षणया । या जहदजहल्लक्षणा एका
संशोधितां ज्ञात्वा स्वजीवमात्मानं ब्रह्मज्ञात्वा अद्वयो द्वैतो ब्रह्मरूपो भवेत् ॥ २६ ॥
र्लक्षणया एव तल्लक्षणमाह । एकात्म्येति । एकात्म्यकत्वात् जीवात्मनोरेक
त्वज्जहदजहल्लक्षणया पदार्थयोर्बोधः इति वचनं न संभवेत् । सोऽयं देवदत्त इति

॥ ६ ॥

भवेत् ॥ तथाजहल्लक्षणाया शोणो धावतीत्यादि ॥ कथमिति विरोधतो विरोधत ॥
अजहल्लक्षणापि न संभवेत् ॥ इति शेषः ॥ यद्वाविरोधतदति प्रश्नार्थे पंचमी अजहल्ल
क्षणेपाविरोधो भवति ॥ तस्मात्तत्वंपदयोः रक्तो व्रतः ॥ दोषाभावात् विरोधाभावो
त ॥ भागलक्षणा ते ह ॥ यजहल्लक्षणप्रयेतत्वं पदकोभवेत् ॥ अत्र दृष्टांतः ॥ सोयं
पदार्थो वि विवपयादेवदत्त इति काक्ये ॥ तत्कालविशिष्ट त्वैतत्कालविशिष्टलक्षणे

एकान्नकलोजहृता न संभवेत् तथा जहल्लक्षणापाविरोध ततः ॥ सोयंपदार्थो विवभाग
लक्षणा प्रयुज्येत तत्वं पदयोर देषस्तः ॥ २७ ॥ रसादिपंचीकृतपंचतसंभवं भोगालयं सुख
दुःखादिकर्मणां ॥ शरीरमाद्यं दुरितादिकर्मजंमायामयं स्थूलमुपाधिरात्मनः ॥ २८ ॥

हि:

भागलक्षणात दुभयपरत्वज्यदेवदत्तमात्रे एकत्वं ॥ एवं तात्कालततत्वंपदयोः ॥ परोक्ष
त्वापरोक्षत्वे च विहायचैतन्यैकलक्षणे विरोधाभावो विद्यते ॥ २९ ॥ आत्मनः उपाधिमा
ह ॥ रसादिति ॥ अयं चं अन्नाद्यं अन्नानं जातं स्थूलं शरीरं ॥ आत्मन उपाधिः कीदृशं
शरीरं रसादिपंचीकृतभूतसंभवं ॥ रसादि विषयं धरा अबनि रित्यमरः ॥ रसादीन एव वा

२

दीनपानिपंचीकृतानि भूतैः संभवं न स्थूलानभूतानि तेभ्यः संभव उत्पत्तिर्यस्य तत् । पंची
कृतपंचभूतोत्पत्तिरित्यर्थः । तथा दुःखसंचितादिकर्मणां सुखदुःखयोर्दातृभूतानि का
रणीभूतानि यानि कर्माणि पापपुण्यानि तेषां भोगफलं भोगाधिष्ठानं पापपुण्य
फलभोगकर्तृ इत्यर्थः । तथा दुरितादिकर्मजं पापपुण्योत्पादकानि यानि कर्मा
णि परदारसेवनादीनि गंगास्नानादीनि च तेभ्यो जातं पापपुण्योत्पन्नोऽस्मिन्नर्थे दे

॥ सूक्ष्मं मनो बुद्धिरहंकृतिर्येन्द्रियैः प्राणैरपंचीकृतभूतसंभवं ॥
॥ भोक्तुः सुखादेरवसाधनं भवेत् शरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः २७ ॥

इत्यर्थः । तथा स्थूलमाम अयं प्रारब्धानां प्रधानं प्रारब्धं न व्याप्नुयादित्यर्थः । तस्माच्छरीरं प्रारब्धेनेत्यर्थः २८ ॥
सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मं मनोबुद्धिरहंकृतिर्या स अहंकारः । इंद्रियैर्बुद्धींद्रियैः । कर्मेंद्रियैः । प्राणा
दि पंचवायुभिः सह अपंचीकृतभूतसंभवं । अपंचीकृतेभ्यो भूतेभ्यो उत्पन्नं शरीरं सु
खादेः सुखदुःखशोकमोहादीनि भोक्तुः साधनं भवेत् । परं ते बुधास्तच्छरीरं परमात्म
नः । आकाशादुत्पन्नं पृथक् विदुर्जानंति सूक्ष्मशरीरमात्मने इत्यर्थः २९ । अनादीति
अनादिः अव्याद्यनिर्वाच्यमेव च क्रमप्रकाशमायाप्रधानं प्राज्ञाज्ञानं सकलं परं तत्र देहं

स्थूलशरीरकं अन्त्यं शरीरं लिंगशरीरं सूक्ष्मशरीरं वियद्वं कारणं संसाररैव भवंतं ॥ इह ज्ञा
नीहि ॥ गतयश्चास्ते ज्ञानेश्वाः उपाधिभेदात्, आत्मनि शरीरे त्रिविधे परिकल्पितं ॥
स्वात्मानं तु आत्मातश्चनैः रवधारयेत् ॥ निष्प्रपंचं तु जानीयात् ॥ २० ॥ कुतः परिकल्पितं
अन्नमेत्यतस्मात् ॥ कोशेष्वपि ॥ यतः कारणात्, अप्ययं जो आत्मा असंगरूपे संगर
हितः ॥ अद्वरोद्वैतरहितो पपं चेसु कोशेष्वन्नमयादिषु ॥ तत्तदाकृतिः ॥ कोशाक

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहिकारणं मायाप्रधानं तु परं शरीरकं ॥ उपाधिभेदात्तु यतः
परिकल्पितं त्वात्मानमात्मनावधारयेत् क्रमात् ॥ २० ॥ कोशेष्वपि पंचस्वपि तत्तदाकृ
तिर्विभाति संगात् स्फटिकोपलो यथा ॥ असंगरूपोयमजोद्वयोपि विज्ञानतोशिम

रवान्नविभाति ॥ तत्र दृष्टांतः यथा स्फटिकोपलः स्फटिकपाषाणः ॥ संगात
नीलपीतरक्तादिसंगात तत्तदाकारो भाति तद्वस्मिन् शरीरे आत्मापि तः ॥ सर्वतो
विचारेणास्मात् पंचकोशात् ज्ञापयते तत्सरैः ॥ २१ ॥ बुद्धेरिति ॥ गएतत्पालनः त्रिगुणा
त्मका ॥ पाठ्ये ॥ स्वप्नादिभेदेन ॥ जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिभेदेन रूपसंसारेत्रिवि

धेतिति कोपाप्रोदृश्यते केवलं शिवे कल्याणकारिणि परे उत्तराद्वै ब्राह्मणि नित्ये सर्वरूपा
त्रये विलसमाने वर्तमाने सति तस्मिन् न वस्त्वात्रये ए सर्वोत्र ते व्यभिचारतः परस्परव्य
तिचारात तत्स्वप्नादिवति त्रयं व्यभिचरतीति ज्ञानी याचउति शिष्यः आगदानंतां परस्प
रव्यभिचारः आत्मनस्तस्य दस्यात्रये विभ्रमसमानस्वादात्मेव मवस्थात्रयं मिथ्याभूतमि
त्यर्थः पारंज्ञामेदवस्था यं विषयानन्तं भवंस्वप्ने च नाना स्वप्नान पश्यामि तत्र बुधे सन्त

बुधे स्थितिधावत रूपी दृश्यते स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः ॥ प्रत्यगात्मनि तस्मिन् व्यभिचार
तो परमात्मनि नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ २२ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां संगादजस्रात्तस्य
तो परिवर्तते धियः ॥ वृत्तिस्तमोमूलतया ज्ञानलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ २३ ॥

महत्त्वा परमनरूपिरंद नीनात्मस्यात्मानुभवात ॥ २३ ॥ देहेति अज्ञानाच्चिरं तस्य देहादिभि
र्देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां संगात्तदेकाभिमत्वात संगाद्ध्यासात् धियो बुद्धेर्वृत्तेः प
रिवर्तते ॥ कीदृशी ॥ तमोमूलतमो हेतुकतया अज्ञानलक्षणा अज्ञानरूपा सा यावद्धीवृत्तिर्भवेत्
तावदसौ भवः संसारो भवेत् ॥ आत्मानधीः संसारहेत्वर्थः ॥ २३ ॥ नेति ॥ प्रमाणेन दृश्यंस
र्वं जगत् तन्नेत ॥ कीदृशः नेति प्रमाणेन नेति नेति रूपमपि वदन्ति वेदाः न निराकृते ॥

अखिलं, प्रसन्नमतयात्यं तं, प्रयत्नं समग्रं ॥ विख्यं येनयतो हृदयवित्तेन समासादितमस्य
गतकृतं चिद्धनात्मतं चैतन्यघनरूपं वृत्तयेन सः कीदृशं जगत ॥ मूर्त्तितदृशं प्राप्तोऽप्यही
तत्तस्य विषमस्य रसज्ञैतन्यघनरूपः साक्षी यस्य सः ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेर्ज्ञानात ॥ तत्र
दृष्टांतः ॥ यथा पुंभोरसं पीत्वा तत्फलं प्राप्नोत्यादिकं नीरसं प्रयत्नात् तिष्ठति ॥ ३४ ॥ कदाचित्
प्राप्तं कदाचिन्मृतः न च जायते नैत्य घनेच क्षीयते न द्यौ एवं भवति ॥ नापि वर्द्धते व
र्द्धितया तपते, परः नित्यं ॥ तथा निरस्त सर्वविशेषः निरस्ताहंकृतः सर्वप्रतिष्ठानेन सः ॥

ति

नेति प्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समासादितश्चिद्धनात्मतः ॥ त्यक्तदेहदेहं जगदन्तताद्रसं
पीत्वा यथा भः प्रजहाति तत्फलं मुं ॥ ३४ ॥ कदाचिदात्मा न मृतो न जायते न क्षीयते नापि
विवर्द्धते परः निरस्तसर्वान्तिविशेषः साक्षात्कः स्वयंप्रभः सर्वमतेऽयमर्दयः ॥ ३५ ॥ राम ॥

गा

सर्वकृतशायी सर्वांतःकरणस्थः ॥ स्वात्मकं स्वयंप्रभः स्वयमेव दीप्यमानः यस्य भा
सा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ॥ सर्वगतः सर्वांतर्यामी, एत एवात्मरूपी द्वैतरहितः अस्य मा
मा ईदृशः ॥ ३५ ॥ एवमिति ॥ एवं विधिपूर्वश्लोकोक्तलक्षणलक्षितेतानमपेतात्र स्वरूपे
स्वात्मके स्वयमरूपे, प्रामनिर्द्धः ममयोऽद्भव प्रबुद्धरो भव ॥ संस्फरो कथं प्रतीयते भा

ला

सतेकालत्रयेप्यात्मनि संसारो नास्तीत्यर्थः ॥ परं तु प्रदर्शनवृत्तान्तादिवासनाव
शाद् ज्ञानेन प्रकाशतो ज्ञाने ज्ञानाने सति क्षणतत्क्षणमेव विलीयते न श्यति कस्मा
द् विरोधतः ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् ज्योतिस्तमसोर्विवर्यथोदिते भास्करे तमो विलीयते
एवमात्मज्ञाने जाते संसारो विलीयते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यदन्यदिति ॥ आत्मतमोहात्यदन्य
त्र वस्तु ॥ नियदन्यद्विभाव्यते कल्प्यते विपश्चितो बुधाः प्रसुप्तस्यामसमाद्धुः ॥ कथं तत्र

ज्ञान २

॥ एवं विधे ज्ञानमये सुखात्मके कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते ॥ अज्ञानतोऽध्यास
वशात्प्रकाशते ज्ञाने विलीयते विरोधतः क्षणात् ॥ ३६ ॥ यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्या
समित्याहुरमुं विपश्चितः ॥ असर्पभूते हि विभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥ ३७ ॥

तद्दृष्टान्तः ॥ यथा असर्पभूते रज्ज्वादिके हि विभावनं सर्पकल्पनं तद्वदीश्वरे जगत्कल्पि
तं ईश्वरे सर्पकल्पनावदीश्वरे ॥ विश्वकल्पनारित्यर्थः ॥ ३७ ॥ विकल्पेति ॥ माया रहिते परमा
ये चिदात्मके चित्स्वरूपे प्रपञ्चकल्पनाः निरामये निरंजने केवले परब्रह्मणि ब्रह्मणि
केऽपि न विकल्पः एवासौ अहंकारजनितः एव सर्वकारणं सर्व ज्ञानतो हेतुः ॥ तस्मात् मुक्तं
कं प्रहंकारत्वात् ॥ ३८ ॥ देहेति ॥ परब्रह्मणि ॥ देहादिधर्मकाः रागादिधर्मकाः स्व
धर्मादिधर्मका अविद्यायो बुद्धे पैकल्पितास्ता संस्तते तत्र ॥ संसारकारणानि भवेति ॥

यस्माद्धेतोः प्राप्तोऽस्तु वस्त्वावस्थापितं तदभावतः । स्वप्रवृद्ध्यादिभावात् स्वस्वरूपेणै
वनो, अस्माकं परमात्मा विभाव्यते प्रतीयते । स्वप्रमरं स्वा सन्नित्यनुभवति ३९ । अ
न्यदीति । अनादिर्योऽविद्यातद्भव अविद्योपाधितया बुद्धिस्तत्र विंबितोऽपः चिद्विंबश्चै
तन्यप्रकाशः । एवं जीव इतीर्यते उच्यते । आत्मा तद्धिपोपोवुडेसादनं तथापेयकल्पि

विकल्पमात्मा पारस्तैर्विदात्मकोऽहंकार एव प्रपमः प्रकल्पितः । अध्यास एवात्मनि सर्व
कारणं निरामये ब्रह्मणि केवले परे ३८ इच्छादिरागादिस्वादिधर्मिकाः । सचोऽपि
यः संस्तद्धेतवा परे पश्चात्प्रसूता भवतः परः स्वस्वरूपेण विभाव्यते ऽन्तः ३९
अनाद्यविद्योभवबुद्धिविंबितो जीवः प्रकाशोऽयमितीर्यते चितः । आत्माधियमात्मनो
पाधिस्थितो बुद्धिपरिच्छिन्नपरः स एव हि ४० ॥

स एव बुद्धया परिच्छिन्नपरः आत्माचोच्यते ४० चिदिति चिदात्मचेतसोः चिदंश
स्यात्मनश्चितस्य वा, अन्योन्यस्यामाध्यासवशात् जडाजडद्वयं चित्तसंयोगः प्र
तीयते कस्मात् चिद्विंबस्य साक्षिणो धियां प्रसंगतः । चितश्चैतन्यस्य विंबं प्रतिविंबं
साक्षी चासाक्षात्मा बुद्धिबिंबस्य प्रसंगात्संबन्धात् तत्र दृष्टांतः । अन्तःकरणो

हवत् प्रनलेन प्रकृतं तप्तं प्रपत लोहं तं त दाते ॥ यथाग्निनललोहयो रेकत्र वसतोः केए कं प्रती
यते ॥ लोहं दग्धमित्येति तद्वि द्वेतमाधी प्रतिबिंबमसंयोगादः इतप्रतीयते ॥ ४१ ॥ गुरोरिति
गुरोः सकाशाद् वेदवाक्यतोपगुरुउपदेशप्त ॥ तत्वमस्यादिमहावाक्यविचारतो वि
संजातो विद्याग्निः भवो यस्य तादृशः ॥ मननं तं प्रसिद्ध स्वात्मांमाने स्वात्मस्वरूपं प्रात्म
स्थं शरीरस्थं उपाधिवर्जितं निरूपाधिं निरीक्षेद् दृष्टा आत्मगोचरं आत्मविषये भा

विद्धं वसादात्मधियं प्रसंगतः केत्र वासादेन लाकेलोहवत् ॥ प्रन्योन्याधारवशा
त्प्रतीयते जडाजडविंब चिदाभचेतसोः ४१ ॥ गुरोः शकाशादपि वेदवाद्यतः संजातवि
द्यानुभवो निरीक्ष्यतं ॥ स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरं ॥ ४२ ॥
प्रकाशरूपोहमजोहमद्वयः सकृद्विभातोहमतीव निर्मलः ॥ विशुद्धविज्ञानमयो निरा
मयो संपूर्ण आनंदमयो हमक्रियः ॥ ४३ ॥

ममानंमशेषं जडं देहेन्द्रियादिकं त्यजेत ॥ सर्वं मिथ्येति जानीयात ॥ ४२ ॥ आत्मदर्शन
प्रकारमाह ॥ प्रकाशेति ॥ एवं विधेहमिति भावयेत ॥ कीदृशं प्रकाशरूपं यस्य प्र
ताट रूपः शुद्धविज्ञानस्वरूपः ॥ अजो न जन्मा अद्वयो द्वितीयरहितः ॥ सकृद्विभातः

८

२

एकदैवसर्वत्रभासमानः । अतीवनिर्मलश्च अविज्ञातस्वरूपः । अद्वितीयस्वरूपः ।
नीरामयो निर्विकारः सम्पूर्णव्यापकः । पूर्णमदः पूर्णमिदं इति श्रुतेः । आनंद
मयश्चानंदस्वरूपः प्रकाशरूपः क्रियारहितः । एवंविधोऽहं न संसारी ॥ ४३ ॥ सदैवे
ति । पुनरेवंविधोऽहमित्यसर्वदा भावयेत । कीदृशः सदैवमुक्तोऽनेकदापि बद्धः । अ
अचिंत्यशक्तिमान् विद्यते यस्य । तथा अतीन्द्रियज्ञानं इन्द्रियातीतं यद्ज्ञानं रूपं । अ

सदैवमुक्तोऽहमचिंत्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः । अनंतपारोऽहमह
र्निशं बुधैर्विभावितो हृदि वेदवादिभिः ॥ ४४ ॥ एवंसदात्मानमखंडितात्मना विमर्श
विमाणस्य विशुद्धभावना । हन्यादविद्यामचिरेण कारकैः रसायनं यद्वदुपासितं

वक्रियात्मकः नो विद्यते विक्रिया विकारो यस्य सः अविक्रियः ॥ ईदृशः आत्मा स्वभा
वोपपन्नः ॥ निर्विकारः न विद्यते विकारः अन्यत् इत्यर्थः ॥ अनंतपारः न विद्यते अंतः का
लतो देशतो पारो यस्य सः देशकालापरिच्छिन्नः इत्यर्थः ॥ अहर्निशं अहोरात्रं वे
दवादिभिः ॥ उपनिषद्वादिभिः बुधैः पंडितैः हृदि चित्ते विभावितः ॥ आत्म चेत

चितरत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवमिति ॥ एवं श्लोकद्वयेनोक्तप्रकारेण पंडितात्मना ॥ प्रपं
डस्यरूपेणात्मानं स्वरूपेणतत्त्वं विभाव्यमानस्य विभावनाकाले स्वरूपचिंतयतः ॥ कर्तरि
यः कीदृशः स्वंसो वा विष्णुस्वभावना ब्रह्मभावना ॥ सा, प्रचिरेणाल्पकालेनैवावि
द्यां सन्यादृतानं विनाशमुपेत ॥ तत्र दृष्टांततः ॥ उपाकारकैः क्रियाकुशलैः कृज्जेो गान्
चैउपासितं ॥ रसायनं, श्रेष्ठं रोगान्न हन्यात ॥ ४५ ॥ उक्तोपासनपासाधनमाह

॥ विविक्तदेश आसीन उपरतेन्द्रियो विनिर्जितात्मा विमलांतराशयः ॥ विभावये
॥ देकमनन्यसाधनो विज्ञानदृक्केवलमात्मसंस्थितः ॥ ४६ ॥

विनिर्जितानि मनादीनि येन सः ॥ वि
विविक्तेति ॥ विजने एकांतदेशे आसीनासन ॥ विनिर्जितानि मनादीनि येन सः ॥ विविक्तस्य सः
निर्जित, आत्मा चित्तं येन सः विमलांतराशयः विमलो निःपापांतःकरणवद्विषयस्य सः
प्रत्यन्यसाधना ॥ नप्रत्यत चित्तनिरोधातिरिक्तं संधानं यस्य सः ॥ विज्ञानदृकवि
ज्ञानानुभवोपस्य सः केवलं आत्मनि स्थितः तद्रूपः ॥ इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ विश्वमिति
पदेत विश्वं जगत् तत्सर्वकारणे जगत्कैतो आत्मनि ॥ स्वमतुरूपे विलापयेत्

॥ ११ ॥

कीदृशं विश्वपरमात्मेति दर्शनं यस्य सः परमात्मरूपं ॥ ततश्च दानेन पश्चाद् एकमानंद
रूपः पूर्णोवतिष्ठति ॥ ततो वाह्यशरीरं वहिर्जगत्तं तदंतःशरीरांतर्गतं च किंचिदपि न वे
दनां जानाति ॥ ४७ ॥ पूर्वमिति ॥ समाधेः पूर्वं समाधिप्राप्तेः प्रागवस्थाने सचराचरं स्था
वरजंगमात्मकं जगत् ॥ ॐकारमात्रं विचिंतयेत् ॥ हि यतः प्रणवो वाचको विभाव्यते
उच्यते तदेव ब्रह्म वाच्यं वस्तु तो ॥ यं वाच्यवाचकं भेदे ज्ञानं तु बोधतो ज्ञानतः वे वशा

विश्वं पदेत परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥ पूर्णश्चिदानंदरूपेणाव
तिष्ठते न वेदवाह्यं न च किंचिदंतरं ॥ ४७ ॥ पूर्वं समाधेरखिलं विचिंतयेदोंकारमात्रं
चराचरं जगत् ॥ तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

धे सति वाच्यवाचकत्वाभावाद्ब्रह्मैव सर्वमिति भावः ॥ ४८ ॥ समाधेः पूर्वं स्थात्र संव
पामात्र ॥ अकारेति ॥ विश्वको जाग्रदवस्थाभिमानी अकारसंज्ञः चैजसकस्तैज
सस्वप्नावस्थाभिमानी उकारसंज्ञकः ॥ क्रमात् तेयं प्राज्ञः सुषुप्त्यवस्थाभिमानी म
[illegible] ॥ समं विद्धि मकारः उच्यते ॥ एतदवस्थात्रयं समाधिपूर्वमेवन
तु त्वेत स्वज्ञानानंतरमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

ध्यमिति ॥ विश्वं जाग्रदवस्थाभिमानिनं पुरुषं मकारं तत्संज्ञं वक्ष्यमाणावस्थितं उ
उकारमध्येउकारसंज्ञे तैजसे विलापयेत् ॥ ततः तैजसं स्वप्नावस्थाभिमानिनं उकारं मकारे
विलापय प्रणवस्योंकारस्य द्वितीयवर्णं उकारसंज्ञं ॥ सुषुप्त्यवस्थाभिमानिनं मकारं तैजसं देहौ
परेउ तत्पश्चे चितन्मौ चिद्रूपेत्मात्मनि विलापयेत् ॥ तस्मिंस्तल्लीने प्रवस्यात्रये परस्परं व्रले

प्रकारे संपुरुषो हि विश्वको ह्यकारस्तैजस स्वप्रत्यर्पितेऽमात ॥ प्राज्ञो मकारः परपद्य
तेविलैः समाधिपूर्वं ब्रह्मतो भवेत् ॥ ४८ ॥ विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारम
ध्ये तु व्यवस्थितं ॥ ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चांतमे
॥ ४९ ॥ मकारमप्यात्मनि चित्घने परे विलापयेत् प्राज्ञमपीह कारणे ॥ सोऽहं प
रं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्तउपाधितोमलः ॥ ५० ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

सोऽहं विमुक्तमद्ब्रह्म सदा... विज्ञानदृक् विशिष्टज्ञानरूपमात्मानं प
श्यतीति विज्ञानदृक् मुक्त उपाधितः ॥ निर्मलितात्मिमानलो ... मलो निर्म
लो मायाप्रतीतेः उपाधिसंबंधादेवात्मनो मलः ॥ ५१ ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारे
ण विश्वादीनां विलापनेन कृतेनात्मा सदा ... ब्रह्मतो भवेत् ॥ जीवन्मुक्तावस्था

तैजसं प्राज्ञं ... मकारे ... विलापयेत् ... मकारं मकारे ...

विशेषणद्वारेणाह ॥ कीदृशः परज्ञाता परमात्मभावनः परज्ञाता परमात्मनो ... त
भावनास्वरूपं येन सः ज्ञातमात्मसाक्षात्कारः ॥ अतएव ज्ञानं देहेतत्त्वः अतएव परतो विस्मृ
तं अखिलं देहादिकं येन अतएव वासिंधुवारवल्लापुंडं जलदंरचालः स्थिरः अतएव लोष्टाश्म
दिभक्तिलोपदंदसः ५१ ॥ एवमिति ॥ एवउक्तप्रकारेण सदा अभ्यस्तः समाधिर्येन ईदृ
शस्य योगिनो आत्मत्वेन ज्ञातो भवेयं ॥ कीदृशस्य योगिनो निवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्य

एवं परज्ञातः परमात्मभावनः स्वानंदतुष्टः परविस्मृतः द्विवलः ॥ आत्मा तु नित्यात्म
स्वप्रकाशितः साक्षाद्भिन्नक्रोधवत्सिंधुवारवत् ॥ ५२ ॥ एवं सदाभ्यासः समाधियो
गिनो निवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्य हे विनिर्जिताशेषरिपो रहं सदा दृश्यो भवेयं जित ॥ दृ ३

निवृत्ताः सर्वेंद्रियगोचराः रूपरसगंधशब्दादयो विषया यस्य तस्य तथा विनिर्जिताशेष
रिपोः ॥ विनिर्जिता अशेषाः समस्ता रिपवः कामक्रोधादयो येन तस्य ॥ तथा जितं
षड्गुणस्य जिताः षट् गुणा दशधात्वपाशोकमोहजरामृत्युलक्षणाः अतएवमकु
पाऊर्मयो येनेदृशं आत्मानं तत्कारणं यस्य तत्त्वार्थः ॥ ५३ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

ॐ

[illegible] कारणात्मानमहर्निशं ॥ ध्यात्वा सदा मुनिर्निःप्रमत्तवान् इति ऐतत्की
दृशः मुक्तः समस्तवंधनात् ॥ मुक्तानि समस्तानि वंधनानि येन पुत्रकलत्रादिषु स्नेहर
हितः अभिमानवर्जितः सन् केवलं प्रारब्धमश्नाति देहपातं यावत् प्रारब्धकर्म भुक्ते
सभुमानं ततो देहांते मय्येव प्रविलीयते मत्स्वरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्राक्वा विति प्रा
ग्नेमध्ये ततोरपि भवं संसारं शोककारणं शोकहेतुं भक्त्वा विदित्वा विधिवादचोदितं

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनिस्तिष्ठेत् सदा मुक्तसमस्तवंधनः ॥ प्रारब्धमश्नात्य
भिमानवर्जितो मय्येव साक्षात् प्रविलीयते ततः ॥ ५४ ॥ आदौ च मध्ये च तथैव चान्त
ते भवं विदित्वा भयशोककारणं ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत् स्वमात्मानमथाखिला
त्मकं ॥ ५५

प्रकृति वाक्योक्तं समस्तमर्थवादरूपं हित्वा त्यक्त्वा अखिलात्मनां सर्वात्मनामा
त्मभूतं स्वं भजेत ॥ परमात्मानमात्मत्वेन जानीयादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ आत्मनीति
उदं विश्वमात्मनि स्वस्वरूपे, अभेदेन विभाव्य पन्चैऐं कं अनुचिंतयन् आत्म

नः जीवात्मपरमात्मनोः अभेदेन विभिन्नदेहे जानाति स वेद [illegible]

त्रदृष्टांतः ॥ यथा क्षारनिधौ जलं अभेदेन पश्यति ॥ यथा क्षीरे दुग्धे पयो अभेदे

न पश्यति ॥ यथा व्योम निःस्पर्शाकाशे विपत घटाकाशादिकम् अभेदेन पश्यति

यथा चानले काष्ठेऽग्निं प्राणादिकं वायुं अभेदेन पश्यति ॥ तद्वत् सर्वं परमा

त्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ इत्थं मिति त्रिलोकसंस्थिता मं मात्रस्थितो विद्वान्

आत्मानं अभेदेन विभाव पश्यति इदं जानात्य अभेदेन मयात्मन स्थितम् ॥ यथा जलं वं वा

रिनिधौ यथा पयः क्षीरे व्योम व्योम्नि अनिले अनिलः ॥ ५७ ॥ इत्थं यं पदीदे ततिर्लो

कसंस्थिते जगन्मयैवेति विभाव यन् अनुभिः ॥ निराकृतभ्रान्तप्रकृति युक्तमानतो

वेक्त प्रकारे एव दीक्षेत तत्त्वकृतार्थः ॥ स्यादिति शेषः किं कुर्वन् जगन्मयामिये

वेति भावयन् चिंतयन् मुनिः मननशीलः कस्मात् जगन्मित्या ॥ प्रकृत प्रक्रम

नतो वेदस्य [illegible] ॥ इदं ब्रह्मेति प्रकृतेः प्रपंचो मिथ्या ॥ दृष्टित्वात् तद्घटवदिति

ध्यानं ॥ देहसंस्थानरूपपाता ॥ तत्र हृत्स्थाने कर्तव्या इति युक्तिः ॥ यथा इंदुभेदाः यथा इति
दोषं च ता तद्विचंद्रादयः प्रतीयंते ॥ यथा दिशादिकल्पना मायया पूर्वादिषु पश्चिमाद
यंतयोः भवंतीति ॥ अहं मायया भिन्नाएवं जगदाभाति इति भावयेदित्यर्थः ५७
यावदिति ॥ यावत्स्वयं तत्सूक्ष्मं विलं विश्वं भवद्रूपकं स्वरूपं न पश्येत तावन्महाराध
नं स्वरोभवेत् मनसा ध्यानं नित्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ कीदृशाः सूक्ष्मालोः सूक्ष्मानाम

स्य

यावन्न पश्येदखिलं स्वतत्त्वकं तावन्महाराधनतत्परो भवेत् सूक्ष्मालरत्वोक्तित
भक्तलक्षणमाह यत्नेद्दशो हृदि हरिर्निश्चं हृदि ५८ ॥ रहस्यमेतद्अत्र तमारसंग्रहं मया विलिख्य
त्मत वोधितं प्रयात ॥ यस्तेतदा लोचयती स्थावरमान्न स मुच्यते यातकस शितैः दारुणैः ५९

ज म

अतो ॥ अतएव द्वैतं तत्त्वमत्तिलक्षणः ॥ अत्यंतं कुर्वंतानि निरुक्ताणि भक्तल
क्षणं निरोमांचादयः गदादीनि चक्रस्य ॥ यदा विकार रोते त्रेजलं गात्रसदेव ॥ हर्षे
इति भागवतोक्त एवं विधो यो भक्तत्त्वस्य हृद्वे सन्निर्मल हृदि पुरुषो भवेयं ५८ ॥
रहस्यमिति ॥ एवं प्रकृतसारं निरूप्य निदर्शन मपति ॥ हे लक्ष्मण प्रकृतसारसंग्रहं

ष्कृतमारसंग्रहं उपनिषिद्धाख्यानां संग्रहं ॥ निष्कृत्य एतद्रहस्यं प्रियातत्प्रियकृत
त्वान्मयातवोदितं उक्तं ॥ यो नरइह संसारे क्लृद्रश्मानमनन एवं यन्मे उक्तं, श्रीलोक
पतिम् अप्रमाद ॥ यातकराशिमि वृद्धहत्यादिपापसमूहैः दोषएतत्तत्वेमे
वमुच्यते निश्चयो भवति ॥ यत् ॥ भ्रातरेति ॥ हे भ्रातः यत इदं जगत्स्थावरजंगमात्मकं
परदृश्यते ॥ तत्सर्वं मायैव मिथ्याभूतमेवेति चेतसा परिहृत्य, मामद्भावनाभावितं

भ्रातर्यदिदं परदृश्यते जगत् मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ॥ मद्भावनाभावित श्रुद्धमा
नसो सुखी भव आनंदमयो निरामयः ॥ ६० ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

ष्कद्दमासेनेः ॥ मद्भावनया मम ध्यानेन भावितं वासितं, अत एव शुद्धमानसं अंतः
करणं यस्य हे शौत एव निरामयो निर्मल अत एवानंदमयः सन् सुखीभव सुखरू
पो भवः ॥ ६० ॥ यद्रति ॥ यो नरो अगुणं गुणैर्गुणं ततिं चैतन्यं गुणामयं संसारासारं संसा
रातीतं कदापि हृदा मनसा संभावतियश्वा गुणात्मकं गुणिनं राम कृष्णादिगुणाव
तारं यः सेवेते ॥ सोहमेव स्वमदात्मको भवति ॥ यदंघ्रि चितरेणुभिः स्वपादसलिलग्राम्ं

रुभिः लोकत्रितयं स्वशुनपुनाति यविन्नति ॥ तत्रस्तदृष्टांतः ॥ यथारविः स्वकिरणैः लोकत्रियंपुनाति तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ एतद्धाममगीतापठनफलमाह ॥ वेदांतवेद्यचरणेनवेदं तैकरुपनिविष्टिवेद्यंचद्भुलतदेवसनरामरूपेण यश्चरती वेदांतवेद्यचरणं तेनमयैवगीतं श्रुतसारसंज्ञं ॥ वेदांतसप्रासं एतद्विज्ञानं ऋखिलं समग्रं यः श्रुकृपाचरपठेत ॥ नित्यंपठतगुरुभक्तिकुन्नः गुरौ प्रीतिमान् ॥ यस्यदेवेपराभक्तिर्यथा

यःसेवतेमामगुणंगुणस्थंपरं हृदाकदाचायदिवागुणात्मकं ॥ सोहं स्वपदां चिबरेणभिः स्पृशन्पुनातिलोकत्रजयंयथारविः ६२ ॥ विज्ञानमेतदखिलं श्रुतसारसंज्ञं वेदांतवेद्यचरणैनमयैवगीतं ॥ यःश्रद्धया ॰ ॰ पठेद्गुरुभक्तियुक्तोमच्येवसोमलमनयः प्रविलीयतेंते ॥ ६२ ॥ इतिश्रीअध्यात्मरामायणेउत्तरकांडेरामगीतामाहात्म्य

कैचेतयागुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥ इतिश्रुतमः श्रमलमनामनत्रं तें तेदेहांतेमय्येवप्रविलीयते मुक्तोभवति ६३ नमोरामस्वरूपमितेच

इतिश्रीमच्छंकराचार्यविरचिता रामगीताविवृतिः समाप्तः ॥ ग्रंथसंख्या संवत् १४ शाके १७ ॥ मलमासे वैशाखे कृष्णपक्षे तिथौ एकादश्यां चंद्रवासरे [illegible] मलूराम[illegible]